

Vabamüürlus ja kultuurilugu

Henning v. Wistinghausen. Freimaurer und Aufklärung im Russischen Reich. Die Revaler Logen 1773–1820. Mit einem biographischen Lexikon. Bd. 1–3. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2016, 1061+356 lk., 46 ill.

Jaan Undusk*

Viie aasta eest puhkes Eestis elav arutelu seoses Tallinna praosti ja Jaani koguduse õpetaja Jaan Tammsalu kuulumisega vabamüürlaste vennaskonda: kuidas passib see kokku luterliku pastori ametiga? Kolmkümmend kirikutegelast tegi ettepaneku keelustada vaimulikele vabamüürlus. Juhtusin sellest tollal ühes Tallinna vanalinna kohvikus kõnelema perekonnasõbra Henning von Wistinghauseniga. Aga mille üle nad vaidlevad, kostis Wistinghausen, pastorige seotus vabamüürlusega on Eestis ju vana tava.

Nüüd on Wistinghauseni aastakümneid oodatud standardteos vabamüürliku liikumise esimesest poolsajandist Tallinnas juba paar aastat meie lugemislaua. Nagu sellest võib näha, olid pastorid algusest peale vabamüürlike ideede mõjuväljas. Kuid mitte ainult nemad. Vabamüürlikud loožid peegeldasid otsekui ristlõiget seisusliku ühiskonna üksteise kohal levivatest kihtidest (aadlikud, literaadid ehk haritlased, kaupmehed, käsitöölised, kaunite kunstide esindajad, teenijaskonna tipud) ja olid seega natuke nagu mitteametlik parlament, kus ei käidud koos mitte päritolu või tegevusala, vaid ühiselt omaks võetud ideede alusel. Seda vähemasti ideaalis. Ainuvalitsusliku riigi vaatevinklist oli ohtlik juba seesama lihtne mõte: on olemas ideid, mis on vastuvõetavad ühiskonna kõigile kihtidele. Loožides arutasid isekeskis asju mehed, kel mujal ei pruukinud võrdväärset sõnaõigust olla. Ühtlasi tähendas see vabamüürliku ideoloogia imbumist ühiskonna kõigisse vähegi haritud kihtidesse. Küllalt olulisel määral

oli vabamüürlus valgustusideede leviku mõõt.

Viimsete faktoloogiliste üksikasjadeni mineva ja seni kasutamata ürikuid ohtralt tsiteeriva teose panus on kokkuvõtteks näidata, et ehkki oma organisatsioonilistes alustes salastatud, oli vabamüürlus reaalse tegevuse tasandil aktiivselt avalikkusse suunatud liikumine. Oma tegudest oli vabamüürlane avalik. Samas ei olnud olemas mingit spetsiifilist vabamüürlikku tegu. Vabamüürlus püüdis soodustada ühiskonna edenemist nii-öelda doktriinidest sõltumata moel. See eristas teda kristlikust kirikust ja oli ka nendevahelise võimaliku hõõrumise allikas. See seletab, miks oli vabamüürlus pinnuks silmas Vene keskvoimule. Korralduselt ja koosseisult sageli salastatud ning rituaalidelt üsna kirev, polnud vabamüürlusel ühtegi üldist salaideed. Vabamüürluse paradoks ja ilmselt ka tema kõige nõrgem koht oligi see, et püüti poolsalajase organisatsioonina edendada avalikkust. See tekitas just sellesamas avalikkuses umbusku, mida võim alati meeeldi enda kasuks tarvitada. Veel J. Tammsalu juhtumise aastal 2013 paistis välja, et kirik kardab kõige enam usaldamatust, mida vaimuliku vabamüürliku kuuluvus koguduseliikmeis võiks tekitada. Ja see kartus oli õigustatud.

Wistinghauseni alustrajav teos jaguneb laias laastus kaheks. Ma ei pea silmas umbkaudu 1000 lehekülge jutustavat osa (millele lisanduvad kirjanduse ja nimede loend) ega 350 lehekülge biograafilist leksikoni, vaid jutustava osa sisulist kahetisust. Suuremalt jaolt on muidugi tegu Tallinna vabamüürlike loožide tekke ja tegevuse detailse vaatlusega. Selle tekstilaama originaaluurimuslik väärtus on väga kõrge ning õieti ei olegi vist maailmas teist, kes siin seikade mikrotaasandil raamatu autoriga kaasa või temale vastu oskaks rääkida. Tuleb vaid tunda rõõmu seni söötis olnud ainevalla põhjapanevast läbikünnist ja mõelda, milliseid edasisi järeldusi saab sellest teha. Sest Wistinghausen ise, nagu ta armastab öelda, hoidub „fantaseerimast“, see tähendab, ei pea vajalikuks arendada ajaloofilosoofilisi narratiive. Üksikasjalikult käiakse raamatus läbi ka vabamüürlaste esindatus avalikes ametites. Siin oli väli ebaühtlane. Näiteks Tallinna juhtiva kaupmeeskonna seas oli vabamüürlasi 18. sajandil suhteliselt vähe, üheksast aadlipäritolu rüütelkonnasekretärist aastail 1783–1809 olid aga tervelt kaheksa vabamüürlased.

Ent raamatus on ka teistlaadi peatükke, mis paigutuvad üldisema poliitilise kultuuriloo valda ning on mõnuga loetatavad ja kaasaetatavad igale Eesti ajaloo huvilisele. Neiski tuuakse seniste teadmistele lisa uue arhiivimaterjali käibelevõ-

* Jaan Undusk (1958), PhD, Eesti Teaduste Akadeemia liige, Eesti TA Uneri ja Tuglase Kirjanduskeskuse direktor, Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn, jaan@uttk.ee, IUT28-1.

tuga, kuid nende esmane voorus on asjade selge ja loogiliselt järjekindel läbikirjutus. Nende seas on nii ülevaateid kui ka üksikjuhtumite analüüse (*case studies*).

Peatükis „Eestimaa 18. sajandi viimasel veerandil“ (lk. 231–271) antakse are pilt Tallinna ja Eestimaa hertsogkonna oludest ning Katariina II poolt aastail 1783–1796 sisse seatud asehalduskorraldust, millega taotleti Eesti- ja Liivimaa orgaanilisemat hõivatust Venemaa valitsemisüsteemi – see katse läks Baltimaade ladviku õnneks luhta. „Kammerherra Magnus von Tiesenhauseni mänguvõlad“ (lk. 476–507) on seevastu novellilaadne etüüd Porkuni ja Põdrangu parishärra haiguslikust mängukirest, mis lõi välja pärast teisest naisest lahutamist. Mängiti öid läbi, kõrgete panuste peale, Tiesenhausen oli tuntud kui krooniline kaotaja. Ükspäinis ööl vastu 18. detsembril 1791 kaotas ta Tallinnas karamboolistiilis kolme kuuliga piljardit mängides kirjanik August von Kotzebuele 21 000, tolliametnik Nottbeckile 6400 ja kaptenleitnant von Essenile 3000, kokku niisiis enam kui 30 000 rubla. Võlgade katteks müüs ta hiljem mõisad ja lasi testamendiga, mis jõustus pärast ta surma aastal 1804, kogu oma Porkuni mõisa teenijaskonna, peredega kokku 33 inimest, pärisorjusest vabaks. Vabamüürlusega paistab sel kõigel olevat pistmist vaid niipalju, et mitte Tiesenhausen, vaid mõned ta võidukad mängupartnerid (sh. Kotzebue ja Nottbeck) olid selle vennaskonna liikmed.

Ülimalt hariv lugemine igale ajaloolasele – huvitugu ta vabamüürlusest või mitte – on uurimuse viimane alaosa „Vabamüürlased Eestimaa poliitikas ja ühiskonnas 19. sajandi algul“ (lk. 777–948). Selle käsitelul tõstatab nii raamatu autori kui ka iga lugeja ees kõigepealt seesama küsimus, mida sai juba riivatud: hea küll, autor peab täpselt arvet selle üle, kes avalikest tegelastest oli ja kes polnud vabamüürlane, kuid – statistikast kaugemale minnes – kas ja kuidas eristusid esimeste teod teiste omadest, see tähendab, kas on tuvastatav mingi heade tegude vabamüürlik koefitsient, mingi vabamüürlik ühiskondliku tegevuse laad? Milline oli vabamüürlaste ideeline panus avalikku ellu? Mõõngem, et see on vabamüürlusele üldkultuurilise hinnangu andmisel tegelikult põhiküsimus. Aga sellele me raamatust vastust ei leia. Korduvalt tuleb autor ise selle juurde tagasi, kui toonitab, et „otseseid seoseid iga üksiku vabamüürlase looži kuuluvuse ja tema [avaliku] tegevuse vahel on vaevalt võimalik näidata, ehkki selles võib ära tunda vabamüürluse ideaalidest tulenevaid motive“

(lk. 419) ja „mil määral omas vabamüürliku looži liikmeks olemine kellegi jaoks sedavõrd tähtsust, et see tema tegevust profaanses ilmas mõõduandvalt kujundas, selle üle on igal juhul raske otsustada“ (lk. 777). Jah, loožis istusid krahv, kindral, kapellmeister ja koduõpetaja küll ühe laua taga, aga nagu märkis advokaat Karl Johann Salemann 23. mail 1812 Isise loožis kõneldes: kõigi seisuste haritud esindajaina oleme siia kokku tulnud, et inimese loomust õilistada ning, „tahtmata küll seisuste vahesid eemaldada, suunata nende pilk peamiselt just sellele, mis neid inimestena ühendab“ (lk. 702). See pisut allaneelatud lauseosa, mis tunnustab seisuste püsikindlust, annab ühtlasi vihje, et loož ja sellest väljapoole jääv maailm ei olnud ka vabamüürlase silmis üksüheses vastavuses. Loožisisised käitumistavad ei olnud mõeldud vahetuks looživäliseks tarvitamiseks. Loož oli ikkagi vaid katsejaam. Ei olnud otseselt ühtegi tegu, millele võis näidata – see on vabamüürlik. Aga oli siiski olemas loožides esile manatud vabamüürlik taust, mis arendas soodumust teatud laadi hoiakuiks. Mingi nurga alt võiks lihtsalt öelda, et vabamüürlus püüdis inimest inimesega ära harjutada. Aga ta ei teinud seda mitte tundelise müsteeriumi vahetalitusel nagu kristlus, vaid abstraktsemaid mehlikke hoiakuid treenides.

Igatahes on sümpaatne, et kui Wistinghausen oma raamatu viimases alaosas kõneleb Tartu Ülikooli taasasutamisest 1802, ettevalmistustest pärisorjuse kaotamiseks 1816 või mõnest muust kultuurilisel olulisel sündmusest, siis ei püüa ta jätta muljet, nagu oleks tegu olnud puhtalt vabamüürliku initsiatiiviga. Ta toob küll täpselt välja vabamüürlaste osaluse üritustes, mis on sageli üllatavalt suur, kuid ei suru peale sellest tulenevaid ideoloogilisi lahendusi. Näiteks ülikooli asutamisos keskendub ta kahe tollal reaalselt põletava probleemi valgustamisele: esiteks, kas Baltimaade saksakeelne ülikool peaks asuma Riias, Miitavis (Jelgavas) või Tartus, ja teiseks, kas see peaks olema rüütellondlik (Balti provintsiiaalvõimu alluvuses) või riiklik (Vene keskvalduse alluvuses) asutus? Tartu Ülikoolile riiklik-imperatoorliku staatuse ostmisel näeb Wistinghausen oma suure historiograafilise eeskuju Friedrich Bienemanni mõjul peamist põhjust tsaar Aleksander I ja tulevase rektori Georg Friedrich Parroti isiklikus vastastikusel sümpaatias, millele ta ise kaasa ei ela.

Pikk peatükk „Talurahvakaitsest talurahva vabastamiseni“ (lk. 797–866) on siiani viimane ja kindlasti üks paremaid ülevaateid agraarseadusandluse (ja üldse seaduslikkuse aluste)

väljatöötamisest 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse Põhja-Eestis, mis tihnes pärisorjuse kaotamisega aastal 1816, seda paraku küll moraalselt vananenud ja juriidiliselt ebaküpses vormis. Wistinghausen on printsiipaalne arhiiviuurija, kes esitab materjali rangelt ajalis-loogilises järjekorras, võimalikult kõiki ürikuis talletunud asjaolusid ritta seades, võimalikult palju ajastuomase mõistetarvituse juures püüdes ja olulisi seisukohti alusdokumentidest pikalt vahelejäeteta tsiteerides, mistõttu pole tema puhul iial karta nii-öelda oma sõnadega tehtud moderniseerivaid või tendentslikke kokkuvõtteid. Sestap võib iga tulevane ajaloolane seda uudsete detailidega läbipikitud esitlust kasutada julgelt oma uurimistöö faktilise baasina. Olen seda ka ise tänuga teinud ühes oma peatselt Saksamaal ilmuvast käsitluses.

Nagu iganal meetodil, nii on ka sellel oma nõrkus. Truult ürikuis sisalduva kirjatähe küttes püüdes jääbki ajaloolane pinnale üksnes see, mis on ürikuis kirjas. Aga kõik on kirja pandud kellegi poolt ja huvides ning samal moel jäetud osa võimalikku ajalugu kirja panemata. Kui kaused ja mitteametlikud või vähem prestiižikad allikad, suuline pärimus, oletused ja hüpoteesid, psühholoogia, sotsioloogia, intuitsioonid ja kontseptsioonid, ühesõnaga kogu ajalooline „fantaasia“ kõrvale jätta, võib ajalugu muutuda kitsaks ja ühemõtteliseks, mida ta olemuselt ei ole. Nõukogude ajal pandi koosolekute protokollidesse kirja peamiselt see, mis koosolekul ei toimunud või mis toimus teisiti. Kes nende järgi asub hiljem ajalugu kirjutama, kirjutab ametlike soovunelmate, mitte reaalselt toimunu lugu. Ma ei taha Eestimaa rüütelkonna protokolli ja muid tollaseid ametipabereid muidugi võrrelda nõukogude-aegete dokumentatsiooni võltsingutega. Aga allikakriitilist arutelu võiks Wistinghauseni käsitluses rohkem olla. Vene monarhi ees hiilgas kohalik rüütelkond valgustuslike, lausa loomuõiguslike lausetega, kuid reaalses tegevuses järgiti eskätt enesealhoiu põhimõtet. Mida pole ka ju Venemaa ebakindlates ja Baltimaade suhteliselt isoleeritud oludes raske mõista.

Ehkki Wistinghausen ei kommenteeri ega hinda vastuoksusi Eestimaa rüütelkonna paarikümneaastases seadusloometöös, jättes mulje otseku loodusliku protsessi kulgemisest, on tema pedantse täpsusega tsiteerival esitusviisil suurt usaldusväarsuse võlu. Lugejaga ta peitust ei mängi. Tähelepanelikule huvilisele antakse võimalus kõige toodu põhjal oma arvamus kujundada. Ja vähemasti baltisaksa uurija Axel von Gerneti suu läbi annab autor talurahva pä-

risorjusest vabastamise aktsioonile kokkuvõttes kriitilise hinnangu. Eks see ju olnudki kohaliku võimu- ja valitsusorgani esimene tõsisem samm euroopaliku seadusloome vallas, mis läks nii korporatiivse hirmu kui ka kogemuste puudumise tõttu põhiliselt luhta. Õigupoolest tuleks mõistet „talurahva vabastamine“ aastal 1816 tarvitada jutumärkides.

Juhtivaks tegelaseks pärisorjuse kaotamise loos kujunes Jakob Georg von Berg (1760–1844), Tallinnas sündinud ja surnud poliitik, kes oli aastail 1800–1803 ja 1811–1815 Eestimaa rüütelkonna peamees, tänases tõlkes niisiis umbes Põhja-Eesti peaminister. Just Berg oli 1802. aasta maapäeval, kui töötati välja talurahvaseaduse lootetekst ehk regulatiiv „Iggaüks“, seadnud rüütelkonna sihiks „näidata maailmale ja meie heale monarhile, et me seisame oma talupoegadega seaduslike suhetes“ (lk. 808). Enne seda võis selles teatavasti kahelda. Bergi põhimõtteks oli, esiteks, et initsiatiivi talurahva seadusandluse osas tuleb näidata Tallinnast, enne kui seda tehakse Peterburist, ja, teiseks, et kogu seadusloome protsess tuleb hoida salajas. See pisut lapsikuna mõjuv kalduvus salatsemise, mis rääkis vastu Katariina II poolt „Instruction’is“ (1767) esitatud seadusloome valgustuslikele põhimõtetele, sai Bergile hiljem saatuslikuks. Göttingenis juurat õppides oli ta astunud mitte ainult vabamüürlaste, vaid ka illuminaatide ordu liikmeks salanimega Locke (ta oli isiklik tuttav ka ordu ühe liidri, kirjanik Adolph Kniggega), kuid Tallinnas hoidis poliitilise ettenägelikkusega loozidest kõrvale (lk. 424 jj.).

Berg on ilmselt Wistinghauseni raamatu kõige positiivsem tegelane, kellele ta pühendab omaette loo „Järelmäng Jakob Georg von Bergi ümber“ (lk. 866–892). Mitte üksnes seetõttu, et Berg on tema ajaloolasest lemmiku Bienemanni lemmik, vaid ka Bergi elu draamaatiliste lõpukümnendite tõttu. Berg oli pärisorjuse kaotamise peamisi arhitekte, tähtsaim lüli Tallinna ja Peterburi vahelises suhtluses. Eestimaa rüütelkonna maapäeval 1821, ligi viis aastat pärast suuri sündmusi, visati aga see igati lugupeetud mees rüütelkonnast pikemata välja, põhjuseks nii rüütelkonna kui ka talle erakõnest usaldatud raha väärarvitus. See oli oma karmuselt ainulaadne juhtum. Aastal 1836 võeti Berg taas rüütelkonna liikmeks, kuid viisil, mis mõjus pigem armuanni kui tema isiku rehabilitatsioonina. Lühidalt öeldes oli Berg talurahvaseaduse asju ajamas käies kulutanud Peterburis salamisi suuri summasid rüütelkonna kassast, lisaks eraisikuil laenatud raha. Jutt käis kokku 80 000 rublast. Arvatavasti

kasutas ta seda raha Vene ametnikele antavaks altkäemaksuks, et pärisorjuse kaotamise seadus Peterburi pikkadest koridoridest efektiivsemalt läbi suruda. Alles 1960. aastal tõi juhtunusse rohkem selgust baltisaksa ajaloolane Georg von Krusenstjern, teda täiendas Georg von Rauch (1972), ning neist lähtudes kirjutas sellest eesti keeles pikemalt Ilo Käbin (Tulimuld 1981, nr. 4). Hiljem on püüdnud Bergi isikut põgusalt tähtsustada Jaan Puhvel (vt. tema raamatut „Võõraile võõrsil“, 2007), viimati alles eelmisel aastal ilmunud mistellis „Rüütlike rublad raiusid priiusel rada?“ (Vikerkaar 2017, nr. 6).

Niisiis on kunagisest mahatallatust saanud Eesti ajaloo traagiline kangelane. Wistinghausen toob rüütelkonna arhiivist välja uusi asjade käiku valgustavaid ürikuid, mida keegi teine pole varem kasutanud, ning meie ees on lausa poliitilise kriminaalromaaniga kondikava. Et Berg ise tegi rüütelkondliku komisjoni ees omal ajal vaid ähmased vihjeid ja vaikib peamise maha ka oma käsikirjalistes mälestustes, siis jääb paljugi oletuste valda. Ilmselt on tema vaikimise taga mõne kõrgemalseisva isiku delikaatne nimi (näiteks siseminister Ossip Kozodavlev või keegi ta lähikondlastest). Kuid võib-olla mitte ainult see. Kogu Bergi tegevus rüütelkonna peamehena, milles tähtsa märksõnana esildub saladus ja selle pidamine, tundub olevat ere näide vabamüürlük-illuminaatlikust poliitika ajamise viisist, millele sai eespool osutatud: edendada avalikkust poolsalajasel moel. Tulemuseks võib tihtilugu olla umbusk heade tegude ees.

Kui hea see tegu kokkuvõttes oli, see on taas arutluste ala. Siinkirjutaja ei julge olla nõnda optimistlik kui eelmainitud käsitlejad. Pärisorjuse kaotamine Eestimaal, nii nagu see sai teoks aastal 1816, oli omamoodi moraalne ja juriidiline kurioosum: ühiskonda moderniseerides püüti ühtlasi kindlustada keskaega. Talupoegadele anti isiklik vabadus ja õigus sõlmida juriidilise subjektina lepinguid, aga samal ajal kuulutati kogu maa mõisnike piiramatu kasutusõigusega omandiks. Tsaar Aleksander I suhtunud säärasesse maatameeste massilisse produktsiooni esiotsa kahetsusega, kuid ei olevat sõandanud baltlaste initsiatiivi takistada. Et rüütelkonna peamees Berg toonitas algusest peale talurahva vabastamist üksnes maaomandiõigusega vormis, selle kohta toob ka Wistinghausen tõendeid (lk. 839). Niisiis pole välistatud variant, et Berg käis Peterburis pistist andmas muuseas selle nimel, et vältida talupoegade tulevast kasvamist pärisperemeesteks. Ja säärasel juhul me tema salajast missiooni talurahvaseaduse kiiremaks kehtimapanekuks

just idealiseerida ei pruugi. Kahe tungi heitluses – muuta ühiskonda valgustuse vaimus ja rahuldada oma enesealalhoiu-emotsioone – jäi aastal 1816 kindlalt peale teine.

Wistinghauseni raamat on Eesti vabamüüriluse algusaegade alustrajav ajalugu, aga sisaldab lisaks sellele veel palju muud kultuuriloolist rikkust – tundub, et enam, kui autor ise on seda kavatsenudki. See võiks olla ühe tõeliselt väärtusliku teose tunnus. Kui pidada silmas, et visa arhiivitööd pole tehtud mitte palgalise uurija või õppejõuna, vaid igapäevaste diplomaadikohustuste kõrvalt, tuleb saavutust tunnustada veelgi kõrgemalt.